

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler
(1760-1869)***

Kaan Ramazan Açıkğöz*

(ORCID: 0000-0003-0813-6511)

Makale Gönderim Tarihi
04.10.2023

Makale Kabul Tarihi
12.01.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Açıkğöz, K. R., “Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869)”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2024), 32-55.

APA: Açıkğöz, K. R. (2024). Kastamonu'da Âzatlı Terekelerine Dair Gözlemler (1760-1869). *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6(1) (Haziran 2024): 32-55.

Öz

Osmanlı Devleti'nde kölelik sistemi, kuruluştan 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan reform ve yasaklamalarla birlikte azalarak da olsa devletin sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir. Genel olarak İslâm hukuku çerçevesinde yürütölen bu sistemin sosyoekonomik bağlamdaki uygulanişı, kadı mahkemelerinde görölen satış, mükâtebe veya âzat etme gibi çeşitli kayıtlar vasıtasıyla izlenebilmektedir. Bu kayıtlardan biri de terekelerdir. Özellikle Osmanlı toplumunun sosyoekonomik ve maddî kültür evreni hakkında çok yönlü araştırmalara kapı aralayan tereke kayıtları, kölelik çalışmaları özelinde de zengin veri setleri sağlamaktadır. Bu noktada köleler, terekelerde mirasın bir unsuru olarak; âzatlı ise miras bırakan “mûris” olarak veya alacak borç ilişkilerinde ticarî rollerle karşımıza çıkmaktadır.

* Bu çalışma, VI. CIEES Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi'nde (4-6 Mayıs 2023, Sinop) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, acikgoz.ra@gmail.com.

Ph. D. Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Türkiye.

Bu çalışma, 1760 ile 1869 yıllarını kapsayan Kastamonu Şer'iyeye Sicilleri'nde bizâtihi miras bırakan âzatlıların ve onların neslinin tereke kayıtlarına odaklanmaktadır. Bununla birlikte içinde bulunulan toplumla kıyas noktaları belirleme açısından farklı tereke kayıtları da kullanılmıştır. Kayıtlar sosyoekonomik, demografik ve maddî kültür açılarından incelenmiştir. Tereke sahiplerinin âzatlı olmalarından dolayı ortaya çıkan velâ bağı da ayrıca değerlendirilmiştir. Buradan hareketle onların toplum nazarında kabul edilme düzeyleri, farklılaşmaları veya uyumları sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Tereke Kayıtları, Kölelik, Velâ, Âzatlı.

Observations on Probate Inventories of Freed Slaves in Kastamonu (1760-1869)

Abstract

The slavery system in the Ottoman Empire continued its existence until the end of the state, albeit decreasing, despite the reforms and prohibitions that started in the second half of the 19th century. The implementation of this system, which is generally carried out within the framework of Islamic law, in the socio-economic context can be monitored through various records such as sale, agreement or manumission in the qadi courts. One of these records is the probate inventories. These records, in particular, open the door to multi-faceted research on the socio-economic and material culture universe of the Ottoman society. It also provides rich datasets for slavery studies. At this point, slaves, as an element of inheritance in the legacy; the freed slaves as a testator or with commercial roles in credit-debt relations appear before us.

This study focuses on the probate inventories of freed slaves who have per se left a legacy and their generations in Kastamonu court records covering the years 1760 to 1869. In addition, different probate inventories were also used in order to determine the points of comparison with the society in which they lived. The records have been analyzed in terms of socio-economic, demographic, and material cultural aspects. The walâ relationship that arises due to the fact that the estate owners are freed slaves were also evaluated separately. From this point of view, their level of acceptance, differentiation or conformity in the eye of the society has been questioned.

Keywords: Kastamonu, Probate Inventories, Slavery, Walâ, Freed Slave.

Giriş

Kölelik, 20. yüzyıl başlarına değin tarih boyunca farklı kıtalarda, çeşitli kültürler tarafından zaman, mekân ve sosyoekonomik konjonktüre göre

pek çok pragmatik uygulamalara sahip bir müessese olmuştur. Bu zaman dilimi içinde İslâmiyet, köleliği içine doğduğu toplumda hayatın bir gerçekliği olarak kabul etmekle birlikte,¹ hem kölelere karşı iyi muameleyi özendirici uygulamaları hem de köleliğin sonlandırılmasına dönük hukukî çerçeveyi belirlemeye çalışmıştır. Nitekim köleliğin savaş esiri olmak ve köleden doğmak gibi temel iki kaynağının olmasına karşın, uygulamanın son bulmasına yönelik gerek cebrî gerekse teşvik edici birçok yol sunulmuştur. Bu yollar itk, mükâtebe, tedbir, ümm-i veled olma vd. olarak sıralanabilir.²

Çalışmanın sınırları dahilinde olmasından dolayı kölelik durumunun sona erdirilmesi yollarından “itk” yönteminin efendi-köle ilişkisi çerçevesinde birtakım sonuçları üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere köleliğin sonlandırılmasına dair atılan adımların başında âzat etme gelmekte ve İslâm hukuk literatüründe “itk, tahrir, fek” gibi terimlerle ifade edilmektedir. Âzatlığı ispat için zorunlu olmamakla birlikte itâk edilen ile efendisi arasında şer’iyye sicillerine kaydedilmek üzere “itâknâme” hazırlanmakta;³ kölesini âzat edene mu’tık, âzat edilen erkeğe mu’tak, kadına ise mu’taka denilmektedir.⁴

Efendinin kölesini âzat etmesinden sonra taraflar arasında yeni ilişki türü ortaya çıkmaktadır. Bu ilişki fikhî açıdan “velâ” bağı ile tesis edilmektedir. Velâ müessesesi 1. âzatlık durumunda, 2. muvâlât

¹ Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm’ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı*, Gökkuşbuca Yay., İstanbul, 2006, s. 26-29.

² M. Akif Aydın-Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 237-239-245.; Köle anneden doğmak aslında ilk kaynağın bir sonucudur. Ayrıca köle kadınların efendilerinden olan çocukları eğer efendisi tanırsa hür olarak doğmuş sayılır: Ali Abdolvahit Wafi, “İslâmiyet’e Göre Kölelik”, çev. Kemal Işık, Ankara Üniv. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1961), s. 208-290.; İslâmiyet köleliğin diğer sebeplerini ilga etmiş ve yalnız savaş esaretini uygulamıştır: Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1. Baskı, Dicle Üniv. Hukuk Fakültesi Yay., Diyarbakır, 1986, s. 315.; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1995, s. 130; Osmanlı bağlamında köleliğin çeşitli açılardan incelemesi için ayr. bkz.: Yücel Öztürk, “Osmanlı’da Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal Ve Hukuki Çerçeveleri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2023), s. 1818 vd.; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yay., İstanbul, 2004, s. 123-192.

³ Aydın- Hamîdullah, a.g.m., s. 241.

⁴ Celâl Erdönmez, “Tanzimat Devri’nde Kıbrıs’ta Âzat Edilmiş Kölelerin Hukukî Ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)”, *Belleten*, 78 (2014), s. 705-711.; Celal Yıldırım, *Kaynaklarıyla İslam Fikhi*, c. 3, Uysal Yay., Konya, 1980, s. 268.

sözleşmesi neticesinde taraflar arasında ortaya çıkan hakları ve yeni münasebet/yakınlık ilişkilerini belirlemekle birlikte bu bağın kurallarını da tanzim etmektedir.⁵ Bu iki durum sonucu taraflar arasında velâ bağı kurulmakta ve her ikisine mevlâ denilmektedir.⁶ Söz konusu iki durumdan ilki olan âzatlık sonucu ortaya çıkan velâ ilişkisine (velâü'l-itâka) konu bağlamı açısından değinilecek, diğer durum dışarıda bırakılacaktır.

Efendinin kölesini azâtlığı neticesinde kurulan velâ bağında, yukarıda belirtildiği gibi hem âzat eden efendiye hem de âzat edilene mevlâ denmekte; efendi erkekse mevlâ'l-itâka kadın ise muvlâtü'l-itâka olarak ifade edilmektedir.⁷ Yeni durumda köle özgürlüğüne kavuşmuştur ve miras hukukunda velâ bağının mirasa sebep teşkil etmesinden dolayı eski efendisi onun mirasçıları arasında (asabe-i sebebiyye) yerini almıştır.⁸ Velâ bağıyla oluşan mirasçılık ilişkisinin karşılıklı olduğu yönünde görüşler olmakla birlikte genel kabul bu ilişkinin tek yönlü olduğudur; yalnızca âzat edene, velâü'l-itâka/muvlâtü'l-itâka miras hakkı tanınmaktadır.⁹ Ayrıca âzatlı vefât eder ve eski efendisi de hayatta değilse, efendinin asabe (asabe bi-nefsihi)¹⁰ olan mirasçıları belirli paylar nispetinde âzatlının mirasçısı olurlar.¹¹

Gerek velâ ilişkisinin miras konusundaki tek taraflı işleyişi gerekse terekelerde eski efendinin âzatlının vârisi olması münasebetiyle, bundan sonra “mevlâ” terimi köleyi âzat eden kişi (mu'tık) anlamında kullanılacaktır. Ayrıca, incelenen âzatlı terekelerinde söz konusu terimin

⁵ Şükrü Özen, “Velâ”, *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, s. 11; İbn Haldun, *Mukaddime*, 5. Baskı, c. 1, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul, 2007, s. 100.

⁶ Özen, “Velâ”, s. 11-12.

⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 234-236-268.

⁸ Akgündüz, a.g.e. (1986), s. 282; Özen, “Velâ”, s. 12.; Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545- 1659)”, *Belgeler*, 3/5-6 (1966), s. 19-23.

⁹ İbn Haldun, a.g.e., s. 99-100; Özen, “Velâ”, s. 13.

¹⁰ Ali Himmet Berki, *İslam Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Sad. İrfan Yücel, Ankara, 1986, s. 19-70.

¹¹ Eski efendi ve neslinin mirasçılık sırası “*azad eden mevlâ bulunmadığı takdirde, mevlanın oğlu, o'da bulunmadığı takdirde, azad edilen köleye, sırasıyla oğlunun oğlu... oğlu, babası, babasının babası, babasının babasının...babası vesair asabeler...*” şeklinde devam eder: Akgündüz, a.g.e. (1986), s. 295; Ayrıca, “*Anne ve babası farklı kişilerin kölesi olan ve annesi âzat edilen bir çocuğun velâsi annesini âzat edenlere ait olur*”: Özen, “Velâ”, s. 13 ; Ek olarak, kölenin mirasçı olarak sadece mevlâsi kalırsa mirasın tamamını, o olmadığı zaman da onun asabesi alır: Akgündüz, a.g.e. (1986), s. 296.

efendiyi işaret ettiği anlaşılmakta; “kenduyi i'tâk iden mevlâsı...” şeklinde mevlâ olarak âzat eden efendi nitelenmektedir.

Âzatlıktan sonra kişi hem İslâm hukuku hem de toplum nazarında hür statüsünde hayatına devam etmektedir.¹² Vefât ettiğinde ise eğer tutulmuşsa¹³ geride tereke kaydı ve varsa mirasçılar bırakır. Bu noktada âzatlılar, terekelerde köleler gibi mirasın bir unsuru/emtiası olarak yer almazlar; miras bırakan “mûris” olarak veya alacak-borç ilişkilerinde ticarî rollerle karşımıza çıkmaktadır. Mûris olarak karşımıza çıkan tereke kayıtları âzatlının ilk bakışta âzat olduktan sonraki mirasını konu edinir görünmektedir. Ancak durum böyle değildir. Köle, sahibinin izniyle evlenebilir, çocuk sahibi olabilir; belli şartlarda, izinle ticaret yapabilir, yine mükâtebe ile kendi adına çalışıp servet edinebilir.¹⁴ Ayrıca kölenin eğitimi, kişisel beceri ve alışkanlıkları da onun âzatlık sonrasındaki hayatına intikal etmekte ve yeni yaşamını şekillendirmektedir. Dolayısıyla âzatlı terekelerinden hayatlarındaki iki önemli safha olan kölelik ile âzatlık hallerinin yansımaları tespit edilebilmektedir.

Terekeler, vefât edenin geride bıraktığı alacak, borç ve vasiyet dahil olmak üzere pek çok açıdan kıymetli verileri ihtiva eden miras envanterleridir. Özellikle toplumun sosyoekonomik ve maddî kültür evreni hakkında çok yönlü araştırmalara kapı aralayan bu kayıtlar,¹⁵ kölelik çalışmaları özelinde de zengin veri setleri sağlamaktadır. Bu noktada gerek kadı sicilleri temelinde gerekse siciller içindeki terekeler vasıtasıyla, Osmanlı'da kölelik çalışan araştırmacılar bu zengin verileri kullanmaktadır. Çalışmalar yerel ve küresel köle ticareti, iş gücü, fiyat, köle mülkiyeti gibi daha ziyade ekonomik ve niceliksel açıdan ele alınmakla birlikte köleliğe sosyokültürel açıdan yaklaşan araştırmalar da

¹² Barkan, a.g.m., s. 28-30.; Söz konusu durum sicillerde “*ahrar-ı aslıyyin gibi hür olub, kendi nefşine mâlik ve malının tasarufuna kadir*” şeklinde ifade edilmektedir. Aktaran: İzzet Sak, “Şer’iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. Ve 18. Yüzyıllar)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniv. S. B.E, Konya 1992, s. 147.

¹³ Vefât edenin terekasının hangi koşullarda tutulabileceği üzerine ayr. bkz.: Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *TALİD*, 11/22, (2013), s. 201 vd.

¹⁴ Aydın- Hamîdullah, a.g.m., s. 240.; Öztürk, a.g.m., s. 1838-1839.

¹⁵ Terekelerin muhtevası ve ilgili literatür için ayr. bkz.: Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri...”, s. 194-227.

bulunmaktadır.¹⁶ Bu araştırmalardan özellikle âzatlı terekeleri üzerinden yapılan analizler yeni ufuklara kapı aralamaktadır. Nitekim Şükrü Özen'in âzatlı mirası üzerindeki tartışmalar çerçevesinde ele aldığı makalesinde, Ümit Güler'in "Osmanlı Diyarbekiri'nde Köle ve Cariyeler" adlı çalışmasında, Celâl Erdönmez'in Tanzimat dönemi Kıbrıs üzerine yaptığı araştırmada âzatlı köleler çeşitli yönlerden incelenerek terekeleri de ayrıca ele alınmıştır.¹⁷

Bu çalışmayla da Kastamonu Şer'iyye Sicilleri'nde (K.Ş.S.) bulunan, 1760 ile 1869 yılları arasına tarihlenen 30 âzatlı ile 13 âzatlı neslinin terekesi incelenmiştir. Mûrislerin aile yapısı, sosyal statüsü, tüketim alışkanlıkları, iktisadî ilişkileri, servet bileşenleri ile servetin aktarımı ele alınmış; buradan hareketle de onların toplum nazarında kabul edilme düzeyleri, farklılaşmaları veya uyumları âzatlık öncesi ve sonrası durumları göz önüne alınarak değerlendirilmiştir.

Terekesi Tutulan Âzatlılar: Genel Görünüm

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan ve 1750-1890 yılları arasına tarihlenen 100 adet K.Ş.S. defterlerinden 23'ü çeşitli nedenlerden ötürü dışarıda bırakılarak¹⁸ geri kalan 77 defterin taraması yapılmıştır. İncelenen 77 defterde çalışmayla ilgili terekeler belirlenmiştir. Bu terekelerin en eskisi 1760 yılında, en yenisi ise 1869 yılında kaydedilmiştir. Söz konusu tarihler aralığında bulunan 26 sicil defteri içinde konuyla alakalı toplamda 43 âzatlı ve nesline ait tereke kaydı

¹⁶ Madeline C. Zilfi, "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", Ed. Güler Eren, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 5, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 476.

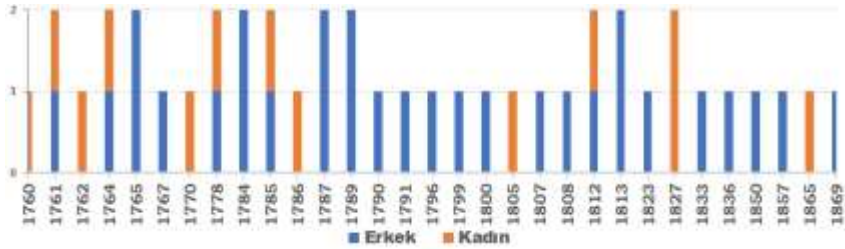
¹⁷ Şükrü Özen, "Bir Mirasın Gölgesinde Vela Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganizade Mehmed Nadiri'nin Şeyhülislama Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, 41/41 (2013), s. 71-124.; Ümit Güler, "Osmanlı Diyarbekiri'nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)", *Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60 (2021), s. 29-56.; Celâl Erdönmez, "Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Âzat Edilmiş Kölelerin Hukukî ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)", *Bellekten*, 78 (2014), s. 699-756; Ayrıca, Ö. L. Barkan'ın Edirne Askerî Kassamına ait terekeler üzerine yaptığı çalışmada, azatlı terekelerinden örnekler bulunmaktadır: Barkan, a.g.m., s. 28-30.; Sayılanların dışında M. Akbel'in Galata örneği üzerinden kölelik ve âzatlıkla ilgili çalışmasında bir âzatlı terekesi örneği için bkz.: Mustafa Akbel, "Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu Ve Azatları: Galata Örneği (1718-1730)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3 (2017), s. 228.

¹⁸ Silik, yırtık sayfa, yanlış tarih tasnifi vb. nedenlerden ötürü 23 defter dışarıda bırakılmıştır. Ayrıca kullanılan 77 defterlerde okunamayacak düzeyde olan ve üstü çizili 81 tereke de değerlendirme dışı bırakılmıştır.

tespit edilmiştir.¹⁹ Bu kayıtlardan 11'i kadın, 19'u erkek olmak üzere 30'u âzatlı terekesi; 4'ü kadın 9'u erkek olmak üzere 13 de köle oğlu/kızı olarak nitelenen, esasında âzatlı nesli olan tereke kaydı çalışmada kullanılmıştır.

Grafik 1'den de anlaşılacağı üzere incelenen terekeler 1760 ile 1869 yılları arasında yer almaktadır. Grafik dışında kalan ancak örneklem seçiminde incelenen 1750-1759 ile 1871-1890²⁰ yılları arasındaki sicillerde ilgili terekeler, ileride açıklanacağı üzere âzatlı veya neslini tanımlayan geçerli bir ipucunun olmayışından dolayı tespit edilememiştir. 1750-1759 yılları arasındaki sicillerde ilgili tereke kayıtlarının bulunmaması, bu zaman aralığının görece kısa olmasıyla açıklanabilir. Ancak, 1870-1890 yılları arasında söz konusu âzatlı ve nesline ait terekelerin görülmemeye başlaması olgusu ayrıca dikkat çekmektedir. Bu olgu, iktisadî ve siyasî koşullar nedeniyle köle sahiplik oranının 18. yüzyıldan itibaren düşmeye başlaması²¹ ve âzatlılar ile neslinin toplum içinde aslı hür olanlardan farksız algılandıkları, dolayısıyla tereke kayıtlarının tespit edilebilmelerinin zorlaştığı çıkarımıyla ilgilidir.²²

Grafik 1. Cinsiyete Göre Terekelerin Yıllara Dağılımı

¹⁹ K.Ş.S. Defter No: 5687, 5688, 5690, 5692, 5693, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5811, 5717, 5720, 5721, 5729, 5731, 5735, 5749, 5750, 5756, 5763, 5767.

²⁰ 1869 tarihli son örneğimiz olan âzatlı nesline ait tereke kaydı, 1868-1870 yıllarına tarihlenen 5767 numaralı K.Ş.S. defteri içinde bulunduğundan dolayı 1871'den sonraki defter işaret edilmiştir.

²¹ Hülya Canbakal-Alpay Filiztekin, "Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880", *International Labor and Working Class History*, 97 (2020), s. 63-64.

²² Bu tür terekelerin ayırt edilebilmesini sağlayan unvan veya mevlânın varlığı gibi belirteçlerle karşılaşılmalıdır. Ayrıca, çeşitli nedenlerle inceleme dışı bırakılıp 1871-1890 arasına tarihlenen defterler içinde, söz konusu örneklerin olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

1787 ile 1800 arasında kalan 13 yıllık bir sürede, incelenen âzatlı ve nesline ait örneklem içinde sadece 9 âzatlı erkeğin terekisinin tutulduğu görülmektedir. 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşlarının erkek terekelerinin söz konusu tarih aralığında yoğunlaşmasındaki etkenlerden biri olduğunu varsayabiliriz. Nitekim 1 âzatlı mûris; Cennetzâde gulamı el-Hâc Ahmed bin Abdullah 1791 senesinde Özi Muharebesi'nde şehit olmuştur.²³

Çalışmanın ele alındığı zaman diliminde âzatlı ve neslinin, Kastamonu merkezde 24 farklı mahallede ikamet ettikleri tespit edilmiştir.²⁴ Bu mahalleler ve ona bağlı yerleşim alanlarında dağınık halde sâkin olan mûrislerin Küpciğez'de, sonradan Kepkebirler'e katılmıştır, diğer yerlere göre sayıları fazladır. Nitekim, Nasrullah Kadı Cami ve Külliyesinin yer aldığı, Penbe Han ve Kurşunlu Han gibi diğer ticarî ve sosyal mekânların bulunduğu Kepkebirler (günümüzde Hepkebirler) mahallesinde yoğunlaşmanın olduğu, çevresindeki mahallelere doğru bu yoğunluğun azalarak dağıldığı harita 1'de görülmektedir. Akkaya'ya tabi Elyakut'ta sakin olmak üzere sadece 2 mûris karyede ikamet etmiştir. Dolayısıyla tereke sahiplerinin yaklaşık %2'si kırdâ, geri kalan çoğunluk mahallelerde ikamet etmiştir.

Cinsiyete göre mûrislerin Kastamonu merkez mahallelerinde meskûn oldukları yerler ve tüm mûrislerin mahallelere göre dağılımları harita 1'de gösterilmiştir. Harita, zamanla komşu mahallerle birleşen yerlerin,²⁵ katıldıkları mahallelere eklenerek günümüz idari sınırlarına göre hazırlanmıştır. Günümüzde adı aynı kalmakla beraber sınırları değişen

²³ K.Ş.S. No: 5704, s. 18/34 hk.

²⁴ 1760-1870 yılları arasındaki aynı sicillerde bulunan terekelerde toplam 44 farklı mahalle kayıtlara geçmiştir. İncelenen terekeler bağlamında ise 24 farklı mahalle ve 2 de karye tespit edilmiştir.

²⁵ Terekelerde adı geçen mahalle ve karyelerin günümüzdeki katıldıkları mahalleler ile listesi: Elyakut Karyesi (Aktekke), Alaca Mescid (Akmescit), Alpaslan (Atabey), Atabekgazi, Bey Çelebi, Cebrail, Cedid (Topçuoğlu), Cemaleddin (Hisarardı), Çay (Topçuoğlu), Çevkani (Honsalar), Akmescid, Devciler (Aktekke), Eyciler/Aycılar (Aktekke), Gökdere (Honsalar), Hacı Dursun (Kepkebirler), Hacı Hamza (Hisarardı), Hamza Ağa (Akmescit), Honsalar, İsfendiyarbey, İsmail Bey, Kepkebirler/Hepkebirler, Küpciğez (Kepkebirler), Musa Fakih (Hisarardı), Püre (Honsalar), Seydiler (Honsalar ve Akmescit) ve Topçuoğlu: Aynı siciller içinde K.Ş.S. Defter No: 5687-5763 arası; Birleşimler için ayr. bkz.: Burhan Şahin, Cumhuriyet Öncesinde Kastamonu'nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı (1839-1903), *Doktora Tezi*, Ankara Üniv. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara 1992, s. 103-104-105.

toplam 11 mahalle, söz konusu birleşimleri kapsayacak bir görünüm sunmaktadır.

Harita 1. Cinsiyete Göre Meskûn Olunan Yerler ve Toplam Dağılım

ArcGIS ile oluşturuldu.

Âzatlılara ait terekeler ilk bakışta müris adının “âzatlı, i'tâk, mu'tak veya ... gulamı/ cariyesi” gibi nitelemelerle ve bazen de mevlâsının belirtilmesiyle künyede geçmektedir. Ancak söz konusu nitelemeler müris adının yazımında olmayabilir. Bununla beraber yine künyede vârisler belirtilirken, “kedisini i'tâk iden mevlâsı veya mevlâsının oğlu/oğlunun oğlu...” şeklinde kendini göstermektedir. Bu durumda zaten hisse paylaşımında bu kişiler tekrar zikredilip payları yazılmaktadır.

Âzatlı terekasının anlaşılmasındaki bir diğer belirteç vasî kayıdır. Nitekim, geride küçük çocuğu Mehmed olduğu halde ve zevcenin de hayatta olmasına karşın, çocuğun vasîsi açıklanırken “*sagîre intikâl iden hisse-i irsiyesi babası molla mevlâyı i'tâk iden mevlâsının oğlu Hâcî 'Abdu'l-kerîm oğlu Hâcî Mustafa ibn-i el-Hâc Mehmede bâ-hüccet-i*

şer'iyye vasî nasb ve ta'yîn olunduğu ... 1214 Muharrem 23" şerhi ile dolaylı da olsa velâ bağı anlamaktayız.²⁶

Daha önce âzatlı nesli olarak belirttiğimiz âzatlı çocuğu veya torunu olan 13 mûristen 10'unun herhangi bir velâ bağı belirtisi bulunmamaktadır. Bunlardan 7'sinin köle oğlu/kızı lâkabından, 3'ünün ise âzatlı babalarının terekelerinin varlığından dolayı tespit edilebilmiştir. Bir örnek olarak bu murislerden âzatlı Hasan Ağa bin Abdullah'ın tereke dökümünde "*kendinden önce vefât iden kızının terekесinden intikâl eden meblağ*" belirtilmiştir. Dolayısıyla, terekeden intikâl ibaresi olduğundan kızının tereke kaydının tutulduğu; Hasan Ağa'dan önceki terekelere göz atıldığında kızının terekесi tespit edilmiştir. Sonuçta babasıyla aynı mahallede, Çay Mahallesi'nde sâkin iken vefât eden hatun unvanlı Hadice bint-i Hasan, beşe unvanlı eşyle kayıtlarda yer almıştır.²⁷

Diğer bir husus, baba adı Abdullah olanlar bu tür tespitlerde doğrudan bir ölçüt olarak kullanılmamıştır.²⁸ Sadece bu dikkate alındığında geçerli bir ipucunun varlığı âzatlı vb. tespitinde yararlı olmuştur. Ayrıca, Kastamonu'da sâkin olmayan fakat ticaret veya resmi görevle kente gelip vefât eden gulam lakaplı mûristerin de terekeleri bulunmaktadır.²⁹ Bu terekeler çalışmada dikkate alınmamıştır.

Tereke Sahiplerinin Aile Verileri

İncelenen 30 âzatlıdan, 1'i 2 eşli ve 1'i dul âzatlı cariyе olmak üzere toplam 28'i evlidir.³⁰ Bekârlardan ikisi de âzatlı cariyedir. 28 evli mûristin toplam çocuk sayısı 32'dir. Aile başına düşen çocuk sayısı ortalaması 1,1'dir. Ayrıca 32 çocuğun 11'i erkek, 21'i kızdır ve bunların 17'si sagir, 15'i kebir ve 2'si de vefât etmiştir.³¹ Bu ailelerden 8'inin sadece sagir 15

²⁶ K.Ş.S. No: 5709, s. 62/95 hk.

²⁷ K.Ş.S. No: 5690, s. 23/28 hk.; 5690, s. 75/101 hk.

²⁸ Köle veya gayrimüslim kökenli olanların ihtidâ sonrası babalarının adları genellikle Abdullah olarak geçmekle birlikte Müslümanlar da yaygın olarak kullanılmaktaydı.: Barkan, a.g.m., s. 11.; Özen, "Bir Mirasın Gölgesinde...", s. 73.

²⁹ K.Ş.S. No: 5704, s. 119/ 207 hk.;5722, s. 142/382 hk.;5724, s. 35-36/ 114 hk.

³⁰ K.Ş.S. No: 5692, s. 198-199/361 hk.; 5698, s. 97/165 hk.; Âzatlı erkekler içinde çok eşlilik oranı %3,3'dür. Bu oran, Osmanlı ailesinde çok eşlilik oranının (%5-12 arası) altında kalmaktadır.: Gülay Bolat, "Tereke Kayıtlarına Göre 19. yüzyıl Başlarında Aile: Rusçuk Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15/1 (2020), s. 380-381.

³¹ Tereke sahiplerinin çocukları belirtilirken sagir (erkek) ve sagire (kız) ifadeleri henüz bulûğa erişmemiş küçük çocuklar için kullanılmıştır. Kebir (erkek) ve kebirе (kız) ise

çocuğu varken, 10 ailenin de sadece kebir 14 çocuğu bulunmaktadır. 1 ailenin 2 kebir 1 de sagir olmak üzere toplam 3 kız çocuğu bulunmaktadır.

Âzatlı nesli/çocuğu olarak belirtilen 13 mûristen 11'i evlidir.³² 1 kadın ve 1 erkek olmak üzere 2'si de bekârdır. Bu grupta evlilerin toplam çocuk sayısı 18'dir ve aile başına düşen çocuk sayısı ortalaması 1,6'dır. 4'ü kız ve 4'ü erkek olmak üzere 8'i sagir; 6'sı kız ve 4'ü erkek olmak üzere de 10 kebir çocuk vardır.

İlk grupta sagir çocukların kebirlerden fazla olması, zorlama da olsa mûrislerin görece orta yaşlarda olduğu izlenimini vermektedir. Ancak kebir ve sagir çocuğa sahip ailelerin hemen hemen aynı sayıda olması; vârisleri arasında anne-baba veya üst soy bulunmayışı, âzatlıların henüz ortalama yaşları hakkında yorumu mümkün kılmamaktadır.

İkinci grupta, âzatlı neslinde ise kebir çocuk sayısının arttığı görülmektedir. Bununla birlikte her iki grubun aile ve çocuk sayıları toplandığında, evli olan âzatlı ve neslinin aile başına düşen çocuk sayısı ortalaması yaklaşık 1,3 olmaktadır. Şunu da belirtmeliyiz ki aileye ait bu veriler ile diğer oransal çıkarımlar değerlendirilirken örneklemin yetersizliği göz önünde bulundurulmalıdır.³³ Buna rağmen âzatlı ve onların nesliyle ilgili olarak içinde yaşadıkları toplumla mûris başına düşen vâris ve aile başına düşen çocuk sayısı açılardan karşılaştırmalar yapılmıştır.

Yukarıdaki çocuk sahipliği oranlarının, 1760-1869 yılları arasındaki terekeler vasıtasıyla Kastamonu ahalisiyle karşılaştırması şu şekildedir: Aynı siciller içinde yer alan toplam 2208 tereke kaydı yer almakta, bu kayıtlara göre evli 2032 mûrisin toplam 4387 çocuğu bulunmaktadır. Buradan da evli aile başına düşen 2.1 çocuk sahipliği oranına ulaşılmaktadır.³⁴

---

yetişkin olan evlatlar için kullanılmıştır. Çalışmada cinsiyetten bağımsız sagir çocuk küçük, kebir çocuk ise büyük olarak ele alınmıştır.

³² Bunlardan 1 erkek mûris ikinci evliliğini de yapmış, eşlerinden biri vefât etmiştir: K.Ş.S. no: 5721, s. 41/74 hk.; 1 erkek mûris de 2 eşlidir: K.Ş.S. no: 5756, s. 61/116 hk.

³³ İncelenen evli mûrislerin oluşturduğu örneklem bağlamında, çocuk sahipliği ile servet veya şehir-kır ayırımına dayalı bir korelasyon kurulmamıştır.

³⁴ Başka kaza ve şehirlerden gelip Kastamonu'da vefat edenlerin terekeleri ile incelenen 43 tereke hariç tutulmuştur. Ayrıca âzatlı ve neslinin aynı defterlerdeki diğer terekelere oranı %1,9'dur. Bu oran, mahkemeye intikal etmiş ve tespit edilebilen terekeler bağlamında değerlendirilebilir.; K.Ş.S. Defter No: 5687, 5688, 5690, 5692, 5693, 5698,

Osmanlı ailesi üzerine yapılan çalışmalardan Müslüman ailelerin çocuk sahiplik oranları bakımından gerek Kastamonu özelinde gerekse tarih aralığı ve görece yakın olan örneklere bakılacak olursa: Kastamonu (1725-1750) genel ortalama 2,35;³⁵ Sinop (1736-1747) genel ortalama 2,15³⁶; Kocaeli (1845-1865) şehirde 1,8, kırdada 2,45, genel ortalama 2,11³⁷; Ankara'da (1700-1730) genel ortalama 2,4'tür.³⁸ Ayrıca A. Kankal, tereke kayıtlarına göre Çankırı, Kastamonu ve Tosya merkezlerindeki ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarını her üç merkez için hem ayrı ayrı hem de toplu halde tablo şeklinde vermiştir. Kankal'ın çalışmasına göre Kastamonu'da (1670-1745) aile başına düşen çocuk sayısı ortalaması 3,1'dir. Her üç merkezin (1653-1765) aile verileri hesaplandığında ise 2,8'lik bir sayıya ulaşılmaktadır.³⁹

Aile başına düşen çocuk sayısının özellikle âzatlı ailelerdeki azlığı (1,1), köleliğin (evli ise) getirdiği psikolojik, ekonomik ve hukuki şartlar ile âzatlık sonrası geç evlilik gibi olgularla izah edilebilir. Bunların yanında, yukarıdaki diğer çocuk sahiplik oranlarında etkili olan savaşlar, salgınlar, kıtlık ve fiyat dalgalanmaları gibi çeşitli faktörlerin de ayrıca âzatlıları etkilediği bir gerçektir.

Kastamonu ve yukarıdaki diğer şehirlerin, 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın son çeyreğine değin Osmanlı ailesi başına düşen çocuk sayılarının genel ortalamaları birlikte ele alındığında 2,4'lük bir

---

5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5811, 5717, 5720, 5721, 5729, 5731, 5735, 5749, 5750, 5756, 5763, 5767.

³⁵ Ömer Döşemetaş, "Kastamonu Kazâsı'nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2 (2018), s. 101.

³⁶ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 31.

³⁷ Ümit Ekin, "19. yüzyıl Ortalarında Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Ed. Haluk Selvi vd., Kocaeli B. B. Yay., 2016, s. 1169-1170.

³⁸ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, 54 / 211 (1990), s. 952.

³⁹ Ahmed Kankal, "17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1/15, (2000), s. 57-74.

orana ulaşılmaktadır.⁴⁰ Bu oran, Osmanlı aileleri üzerine yapılan çalışmalardaki çocuk sahiplik bulgularının değerlendirilmesiyle ulaşılan, ailelerinin 2-3 çocuğa sahip olduğu genellemesine uymaktadır.⁴¹ Söz konusu genel durum karşısında, âzatl ve neslinin 1 veya 2 çocuğa sahip ailelerden oluştuğunu belirtebiliriz.

Tablo 1. Kategoriye Göre Vâris Sayısı ve Ortalamaları (1760-1869)						
Kategori	Mûris Sayısı	Toplam Vâris Sayısı	Ortalama Vâris Sayısı	Velâ Bağı Olan	Velâ Olmadan Ortalama	Fark
Âzatlılar	30	97	3,23	38	1,96	1,27
Âzatl Nesli	13	54	4,15	5	3,76	0,39
Hür Genel	2208	8632	3,9	-	-	-

Terekelerden pay alan vârisler üç grupta ele alınmıştır. Âzatl mûrislerin, onların neslinin ve hür kimselerin vâris sayısı ile ortalamaları Tablo 1’de gösterilmiştir. Anne-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile⁴² olarak değerlendirdiğimiz âzatl terekelerinin vâris ortalamasında tabir yerindeyse bir mevlâ şişkinliği oluşmaktadır. Âzatl terekesi başına düşen vâris ortalaması 3,23; velâ bağı olanlar çıkarılınca ise 1,96’lık vâris ortalaması oluşmaktadır. Zira hiçbir âzatlının vârisleri arasında anne-baba veya üst soydan kimse bulunmamakta ve 1,27’lik bir farkla bu boşluğu eski efendi veya onun nesli doldurmaktadır. Bunu yüzde olarak ifade edersek; âzatlının vârislerinden %39’unu velâ bağından kişiler oluşturmaktadır.

⁴⁰ Söz konusu 7 çalışmanın aile başına düşen çocuk sayıları toplanıp oranlanmıştır. Sadece Kastamonu bağlamında 3 çalışmanın aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,5’dir.

⁴¹ Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *Tarih Dergisi* 0/54 (2013), s. 100; Rodosçuk özelinde kategorik olarak detaylandırılmış ailelerin çocuk sahiplik oranları ile Osmanlı’nın farklı kentlerindeki ortalamalar hakkında ayrı bkz.: Ümit Ekin, “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed: Zeynep İskefiyeli vd., Sakarya 2013, s. 573-575.

⁴² Çekirdek aile varsayımımız incelenen örneklemede kardeş ve diğer akrabaların doğal olarak bulunmayışından ötürüdür. Nitekim kardeş ve akrabaların olduğu örneklere F. Bozkurt’un ifade ettiği gibi “ihtiyatla yaklaşılmalıdır”: Bozkurt, “Tereke Defterleri...”, s. 120.

Aynı ilişki oranı âzatl ı çocuklarında %9'dur. Bu durum mûrislerin servet aktarımında âzatl ıların daha ilk neslinde aile içinde paylaşıldığını göstermekte; mevlâ ve neslinin âzatl ıların ikinci kuşağının vârisleri arasında yer almamaya başladıkları izlenmektedir. Aynı siciller içinde yer alan Kastamonu ahalisinden 2208 mûrisin toplam 8632 vârisi bulunmaktadır. Buna göre ahalinin mris başına düşen vâris ortalaması ise 3.9'dur.⁴³

Grafik 2'de velâ iliŐkisinden dolayı mûrislerin terekelerinden pay alan mevlâ, mevlânın oğlu ve bu ikisinin unvanlı (molla, seyyid) oldukları hallerde cinsiyete göre dağ ılımları gösterilmiştir. Buna göre âzatl ı erkek ve kadınların terekelerinden hisse alan mevlâ oğullarının, özellikle unvana sahip olanların sayıca çokluğu dikkat çekmektedir. Efendinin âzatl ığ ından önce vefât etmesi bunun nedenidir. Unvanlı olanların fazla olması ise efendi ve oğullarının belli bir sosyal statüye sahip olduklarını göstermektedir. Âzatl ıların kızları ile oğullarının vârisleri arasında istisnalar d ıŐında doğrudan mevlâ bulunmamaktadır. Âzatl ı kızlarının vârisleri içinde velâdan kaynaklı hissedar yer almamaktadır.

Grafik 2. Velâ Bağ ıyla Terekeden Pay Alanlar ile Mûrislerin Kategorik Gösterimi

⁴³ Âzatl ı ve neslinin terekelerinin bulunduğu aynı defterlerdeki diğ er terekeler kullanılmıştır: K.Ő.S. Defter No: 5687, 5688, 5690, 5692, 5693, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5811, 5717, 5720, 5721, 5729, 5731, 5735, 5749, 5750, 5756, 5763, 5767.

Sosyal İlişkiler ve Statü: Âzatlıktan Sonraki Toplumsal Konum

Efendinin sosyal statüsü, köle ve cariyesinin de durumunu belirler; saray ve üst düzey devlet görevlilerinin hareminde/kapısında ise cinsiyet, beceri ve eğitimine göre âzat edildikten sonra servet ve belli bir sosyal çevre sahibi olarak hayatlarına devam ederler.⁴⁴ Ancak özellikle taşrada tüccar, esnaf veya genel olarak eşrâfın mülkiyetindeki kölenin durumu farklılaşmaktadır. Böyle bir çevrede kölenin görevleri ve âzatlık sonrası durumu hemen hemen bellidir; ev içi ve dışı hizmet veya çeşitli ticari faaliyetlerle efendisi adına meşgul olmak. Âzatlı olduğunda hem mevlâsının statüsü hem de şahsi becerileri yeni hayatında belirleyici olur. Artık toplumun içinde yeniden doğmuş gibidir; yeme-içme gibi temel gereksinimlerden biri de sosyalleşmek, içinde bulunduğu topluma karışıp bir yer edinebilmektir. Yeni arkadaşlar, komşular ve dahası eğer bekâr ise evlilik yoluyla yeni akrabalık bağları kurulacaktır.⁴⁵

Söz konusu topluma karışma, onun içinde kaybolma mûrsilerin terekelerinden anlaşıldığı kadarıyla ilk nesilde evlilik ile başlayacaktır. Bununla birlikte erkek âzatlılar için durum biraz yavaş olacaktır, zira yarısına yakını köle kıızıyla evlenmiştir ve eşlerinin baba adları da kendilerinininki gibi Abdullah'tır. Elbette baba adlarının Abdullah olması köle kökenli olmanın kesin bir ölçütü değildir.⁴⁶ Ancak ele alınan örneklem göz önüne alındığında, köle veya gayrimüslim kökenli olma ihtimalini arttırmaktadır. Bu açıdan ihtiyatla bakıldığında, evli âzatlı erkeklerin %40'ının eşinin baba adı Abdullah'tır, geri kalanı ise farklı sınıfsal unvan ve isimlere sahip kişilerin kızlarıdır. Evli âzatlı kadınlardan ise sadece 1'inin eşinin baba adı Abdullah'tır. Dolayısıyla erkeklerin yarısından fazlasının evlilik yoluyla farklı bir sosyal çevreye girebildiği, kadınların ise biri hariç büyük oranda böyle bir geçişi yapabildiği söylenebilir. Ayrıca, âzatlı neslinden evli olanların hiçbirinin eşinin baba adı Abdullah değildir.

Mûrsilerin isim, unvan ve meşgul oldukları mesleki faaliyetler gibi diğer belirteçlerin yansımaları da toplumla uyum içinde olduklarını göstermektedir. Kadın mûrsilerden Şahbaz ve Gülcihan'ı istisnâ kabul

⁴⁴ Betül İpşirli Argit, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, Kitap Yay., İstanbul, 2017, s. 110 vd.

⁴⁵ Erdönmez, a.g.m., s. 714-715.

⁴⁶ Barkan, a.g.m., s. 11.; Özen, "Bir Mirasın Gölgesinde...", s. 73.

edersek geri kalanının isimleri toplumla paraleldir.⁴⁷ Diğer yandan birer statü göstergesi ve saygınlık unsuru olan ağa, beşe, efendi, el-Hâc, hafız, molla gibi unvanlarla da mûrisler nitelenmiştir.⁴⁸ Yalnız, mûrislerin unvanları âzatlıktan önce olduğu gibi sonra da kazanılmış olabilir.⁴⁹ Yine, nalband ve kalaycı olarak nitelenen ve esnafılık yapan âzatlılar bulunmakla birlikte dükkân ve gedik sahibi olanlar da vardır.⁵⁰

Bu izahattan sonra âzatlı mûrisler ile çocuklarının toplumda itibarlı bir mevkiye sahip olabildiklerini ifade edebiliriz. Dahası, gulam/köle lakaplarının ilk nesilden itibaren kullanımının azaldığını, onların toplumu oluşturan asli unsurlara dönüştüklerini görebilmekteyiz. Nitekim toplum yararına su kanalı bakımı ve cami masrafları için kimi âzatlılar malından ödenmek üzere vasiyetlerde bulunmuştur.⁵¹

Osmanlı toplumundaki kölelik olgusunun âzatlık sonrası durumu Kastamonu örneğinde çeşitli değişkenlere bağlı olarak farklı katmanlar arasında geçişkenlik gösterebilmektedir. Şunu da belirtmeliyiz ki, Osmanlı toplumu bağlamında bir genelleme henüz yapamamak da Kastamonu kenti özelinde kölelik, âzatlıkla sonuçlandığı zaman bazı durumlarda unvan/lakap ile velâ bağı peşinden gelmekle birlikte,⁵² kişi hayatının bu ikinci aşamasına aslı hürlerden farksız bir şekilde devam edebilmiştir.

⁴⁷ K.Ş.S. No: 5693, s. 82-83/256 hk.;5700, s. 96/213 hk.

⁴⁸ K.Ş.S. No: 5690, s. 75/101 hk.; 5690, s. 101-102/150 hk.; 5692, s. 198-199/361 hk.; 5702, s. 100-101/242 hk. vd.; Unvanların toplumsal hiyerarşideki karşılıkları ile servet-statü ilişkisinin analizi çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yalnız şunu ifade edebiliriz: Âzatlı ve nesli, toplumdaki hemen her zümre içinde (askerî-reâyâ) yer almışlardır.; Barkan, a.g.m., s. 4-28.

⁴⁹ Âzatlıktan önceki statüleri hac mükellefiyeti doğurmadığı halde bu unvanın kazanılması hak. bkz.: Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47 (2005), s. 29.

⁵⁰ K.Ş.S. No: 5688, s. 116-117/215 hk.; 5702, s. 97/234 hk.; 5709, s. 62/95 hk.; 5706, s. 23-24/54hk.

⁵¹ K.Ş.S. No: 5703, s. 136/134 hk.; 5729, s. 86/137 hk. Zengin âzatlıkların vakıf kurması ve eski efendileriyle ilişkileri için bkz.: Ali İhsan Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", *İstem*, 9 (2007), s. 159-160; Hüseyin Bayarlan, "Osmanlı Devleti'nde Köleleştirme Ve Âzat Etme Yöntemleri", *Ulakbilge*, 5/10 (2017), s. 449.; Wafi, a.g.m., s. 211.; Zilfi, a.g.m., s. 475.; Sak, a.g.t., s. 139 vd.

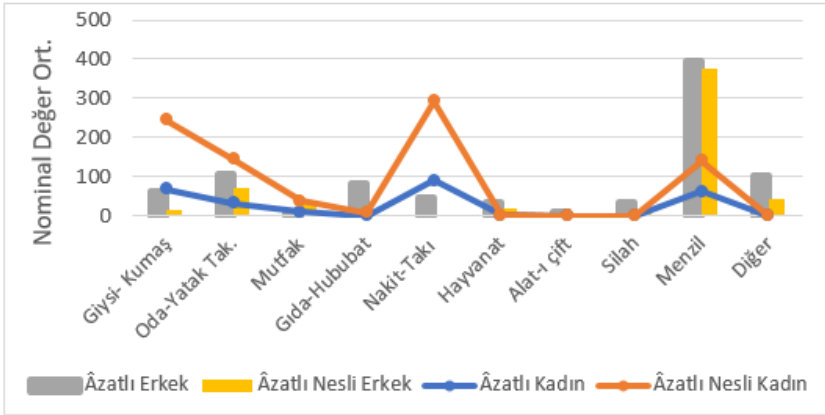
⁵² Sak, a.g.t., s. 147.

Servet ve Tasarruf Tercihleri

Mûrislerin toplam servet miktarlarının cinsiyete göre oranlaması yapıldığında birbirine yakın düzeyde servet ortalamalarına sahip oldukları görülmüştür. Nitekim âzatlî erkeklerin servetinin kadınlara oranı %53, kadınların ise %47'dir. Diğer bir ifade ile erkekler ile kadınlar arasındaki zenginlik/servet farkı %5'lik bir orana sahiptir. Diğer yandan mûrislerin terekelerindeki servet bileşenleri toplam 10 kategoriye ayrılmıştır. Her kategorinin toplam servet içindeki oranları tespit edilmiş ve cinsiyete göre sahip olunan değerlerden bileşen bazında oranlama yapılmıştır. Grafik 3'de hem doğrudan cinsiyete göre servetin dağılımı gözlenmekte hem de dolaylı olarak toplam servetin bileşenlere oranı ortaya çıkmaktadır.

Grafik 3. Serveti Oluşturan Bileşenlerin Cinsiyet ve Gruplara Göre Kompozisyonu⁵³

Grafikte 3'de, âzatlîlar ile âzatlî neslinin cinsiyete göre servetlerini oluşturan bileşenler gösterilmiştir. Âzatlî kadınlar ile âzatlî kızlarının nakit ve ziynet eşyaları ile giysi ve kumaşları toplam servetleri içinde önemli bir paya sahiptir. Bu durum kadınların özellikle küpe, bilezik, altın zincir gibi kıymetler ile çeşitli birimlerdeki altın tasarruflarını, yani

⁵³ İncelenen terekelerin servet bileşenlerindeki pâre ve akçeler kuruşa çevrilmiş (1 kuruş= 40 pâre= 120 akçe), etkisiz sayılacak küsuratlar yukarı yuvarlanmıştır. Bu dönüştürme grafik 3'ün fiyatlarının analizi için yapılmış, diğer ölçümlerde kullanılmamıştır.

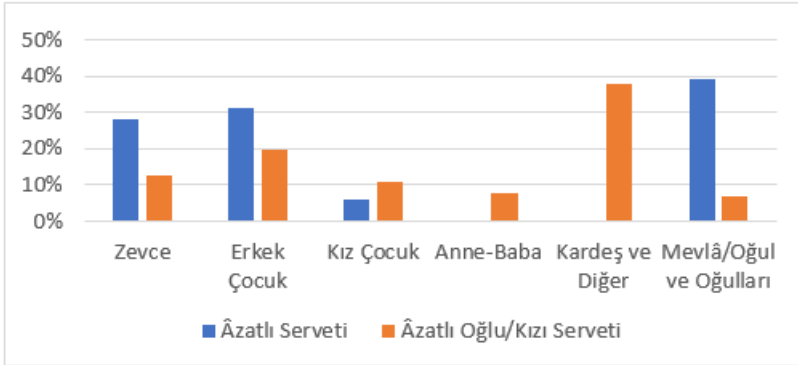
servetlerinin büyük kısmını nakit ve taşınır vaziyette bulundurduklarını göstermektedir. Nakden hazır olan âzatlı kadınların borç verdikleri de görülmüştür.⁵⁴ Ayrıca, borçlu kadın örneğimiz bulunmamaktadır.

Taşınmaz sahipliği olarak oransal düzeyde belli bir anlam ifade eden yalnızca menzillerdir. Menzil sahiplik oranı %56'dır. Sadece birer adet ve meskûn oldukları yerde menzile sahip olan mûrislerin 19'u erkek, 5'i kadındır.

Grafik 3'de "diğer" olarak yer alan servet bileşenleri mûrislerin sadece biri ya da birkaçında bulunduğu toplu halde değerlendirilip servete oranlanmıştır. Bunlar dükkân, arsa gibi taşınmazlar ile dükkân malzemeleri ve kitaplardan oluşmaktadır. Bu bileşenler 4 dükkân, 3 harman arsası, 2 bahçe, 1 anbar, dükkân aletleri ile çeşitli kitaplardan oluşmaktadır.

Mushaf-ı Şerif dışında birden fazla kitaba sahip olan sadece el-Hâc Ali bin Abdullah'tır. Müteveffanın farklı konularda tamamı dini içerikli toplam 14 parça kitabı bulunmaktadır.⁵⁵

Grafik 4. Vârislerin Servetten Aldıkları Hisse Yüzdeleri

Grafik 4'deki mûrislerin terekelerinden borçları, mahkeme masraf ve harçları çıkıldıktan sonraki servet toplamlarından, vârislerinin aldığı hisselerin oransal gösteriminde, mevlâ ve oğullarının âzatlı oğlu/kızlarının yani âzatlıların neslinin vârisleri arasında yer almamaya

⁵⁴ K.Ş.S. No: 5690, s.86-87/122 hk.;5693, s. 82-83/256 hk.;5811, s. 219/ 209 hk.; 5731, s. 72/167 hk.; 5750, s. 31/70 hk.

⁵⁵ K.Ş.S. No: 5702, s. 100-101/242 hk.

başladıkları görülür.⁵⁶ Başka bir durum ise âzatlıların vârisleri arasında üstsoyları ile kardeşlerinin olmayışına karşın, onların çocuklarında doğal olarak görünür olmaya başlamasıdır.

Ticarî Faaliyet ve Sermaye Durumu

Kölenin âzat olduktan sonra velâ bağı olanlarla çeşitli düzeylerde ilişkileri devam etmiştir. Daha önce belirtilen mevlânın âzatlı mûrisin sagir oğluna vasîlik yapması; âzatlının terekesinin bir kısmının hâlâ mevlâsının menziline bulunması⁵⁷, vefât eden efendinin vasiyetle âzat ettiklerine çeşitli meblağlar bağışlaması⁵⁸ gibi olgular dolayısıyla taraflar arasında yardımlaşma ve sosyal ilişkinin devam ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁹ Ticarî açıdan da taraflar arasında ilişki devam etmiştir. Âzatlıktan önce mükâtebe sözleşmesi bir tarafa, âzatlıktan sonra da mevlâ veya onun oğullarıyla alış-veriş devam etmiştir. Örneğin bir âzatlı mûrisin terekesinde, mevlâsının oğluna 150 kuruşluk borç kaydı düşülmüştür.⁶⁰

Diğer yandan, âzatlı mûrisler sâkin oldukları mahal başta olmak üzere farklı mahalle ve karyelerde alacak-borç ilişkisi kurmuşlardır. İncelediğimiz 43 mûrisin hemen hemen yarısının alacaklı olduğu ağa, efendi, molla gibi çeşitli sosyal sınıftan kişiler ile debbağ ve terzi gibi meslek erbapları da bulunmaktadır. Söz konusu alacaklar bâ-temessük veya makbuzlu ifadeleriyle kayda geçirilmiştir.⁶¹ Bu ilişkilerde dikkat çeken hususlardan biri alacak oranlarının kadın-erkek mûrisler arasında neredeyse aynı olması; borçlu olarak ise sadece erkek mûrislerin varlığıdır.

⁵⁶ K.Ş.S. No: 5687, 5688, 5690, 5692, 5693, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5811, 5717, 5720, 5721, 5729, 5731, 5735, 5749, 5750, 5756, 5763, 5767.

⁵⁷ K.Ş.S. No: 5690, s. 101-102/150 hk.

⁵⁸ K.Ş.S. No: 5685, s. 118-119/267 hk.

⁵⁹ Osmanlı'da âzat edilen kimi köle ve cariyelere, eski efendisinin hibe yoluyla çeşitli yardımları olmuştur: Karataş, s. 159-160; Yine vakıf ve diğer yardımlar için bkz.: Bayarslan, s. 449.; Wafi, a.g.m., s. 211.; Zilfi, a.g.m., s. 475.; Sak, a.g.t., s. 139 vd.; Sabiha Altındağ, Uzak Ülkelerin İnsanları: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Hayatında Köleler, *Basılmamış Doktora Tezi*, Karadeniz Teknik Üniv. S.B.E., Trabzon 2022, s. 89.

⁶⁰ K.Ş.S. No: 5690/75-101 hk.

⁶¹ K.Ş.S. No: 5690, s. 75/101 hk.; 5690, s. 101-102/150 hk.; 5692, s. 198-199/361 hk.; 5702, s. 100-101/242 hk. vd.; Âzatlılar bir tarafa, gulam olarak nitelenen Mehmed bin Abdullah'a vefât eden Ahmed bin İbrahim'in terekesinde 32,5 kuruş borç kaydı düşülmüştür. Alacak-borç ilişkilerinde doğal olarak sınıfsal sınırlar belli değildir.; 5756, s. 4-5/1273 hk.

Bütün mûrislerin toplam borcunun servetlerine oranı %2,2'dir. Borcu olan sadece 5 erkek mûris bulunmaktadır.⁶² İkinci grupta ise sadece 1 mûrisin 8 kişiye toplam 302 kuruş borcu bulunmaktadır.⁶³ Diğer yandan alacaklı olarak mûrisler birlikte değerlendirildiğinde, toplam servetlerinin %9,3'ünü kendilerine borçlular oluşturmaktadır.

Terekelerden, âzat olduktan sonra kendi hesabına çalışan; çift süren, çobanlık yapan, esnaf olan, ticaretle uğraşan mûrisler hakkında kıymetli bilgiler öğrenmekteyiz. Bu bilgileri unvanlardan, sahip oldukları menkul-gayrimenkullerden, seyahatlerinden ve yukarıda bahsedilen parasal hareketlerden almaktayız. Nitekim, yaptığı işi unvanlarından anlayabildiğimiz nalband ve kalaycı olarak anılan iki âzatlı mûris bulunmaktadır.⁶⁴ Yine sahip oldukları varlıklarından anlayabildiğimiz, kiracı olarak duhancı, penbeci ve çerçi dükkânı işleten, bedestende ticarî kumaşları bulunan, 400 kuruş değerinde basma üstâdiyyesi olan mûrisler de kayıtlarda varlık göstermişlerdir.⁶⁵

Dükkân sahibi 1'i âzatlı olmak üzere 3, kiracı olarak da 3 mûris vardır. Dükkân sahipliğinin oransal olarak âzatlı çocuklarında arttığını söyleyebiliriz. Bunların içinde tek âzatlı dükkân sahibi Hacı Kerim Oğlu Gulamı lâkabıyla anılan Molla Süleyman bin Abdullah öne çıkmaktadır. Kurşunlu Han kemerinde müsaffakattan 1 bab 500 kuruş kıymetinde dükkânı olan müteveffa, İzmir'e ticaret için gitmiş ve orada vefât etmiştir. Yine Molla Süleyman'ın aynı han içindeki çerçi dükkânında toplam 88 kuruşluk ticari ve kişisel eşyası vardır. "ber-mûceb-i defter-i müfredât-ı zimem nâs" ifadesiyle yazılan 1040 kuruşluk alacak defteri ve ayrıca 2 kişide 15 kuruş alacağı bulunmaktadır.⁶⁶

Hayvancılık faaliyetleri Grafik 3'de görüldüğü üzere sınırlı kalmıştır. Nitekim mûrislerden 8'inin binek veya çiftlik hayvanına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunların 2'si dışında kendi hesaplarına süt ürünleri temini, çift sürme ve taşıma amacıyla ya 1-2 baş inekleri ya da 1 çift öküzleri bulunmaktadır. 77 adet koyun ve oğlağı, bahçeci Ahmed zimmetinde

⁶² K.Ş.S. No: 5690, s. 75/101 hk.; 5704, s. 18/34 hk., 5735, s. 110/376 hk.; 5749, s. 157-158/475 hk.; 5699, s. 297-298/714 hk.

⁶³ K.Ş.S. No: 5699, s. 297-298/714 hk.

⁶⁴ K.Ş.S. No: 5688, s. 116-117/215 hk.; 5702, s. 97/234 hk.

⁶⁵ K.Ş.S. No: 5690, s. 108-109/164 hk.; 5692, s. 198-199/361 hk.; 5702, s. 100-101/242 hk.; 5709, s. 62/95 hk.; 5706, s. 23-24/54 hk.; 5709, s. 106-107/176 hk.

⁶⁶ K.Ş.S. No: 5709, s. 62/95 hk.

olan 1 mûris vardır. Binek ve yük hayvanlarından bargir (beygir) ve katıra 2 mûris sahip olmuştur.⁶⁷

Sonuç

Osmanlı'nın bir taşra kenti olan Kastamonu'da meskûn âzatl ve nesline ait tereke kayıtları üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Mûrislerin terekeleri incelenmeden önce âzatl olmalarından dolayı önce velâ bağı ve bunun sonuçları üzerinde durulmuş, ardından değerlendirmelere geçilmiştir. Nitekim âzatl vârislerindeki velâ bağından kaynaklı kişilerin oranı %39'u, âzatl çocuklarında %9'u oluşturmaktadır. Bu durum mûrislerin servet aktarımında âzatlının daha ilk neslinde aile içinde paylaşıldığını göstermekte; mevlâ ve oğullarının âzatlının ikici kuşağının vârisleri arasında yer almamaya başladıkları izlenmektedir.

Mûrislerin topluma karışması ilk nesilde evlilik ile başlamıştır. Erkeklerin yarısından fazlası evlilik yoluyla farklı bir sosyal çevreye girebilmiş, kadınlardan biri hariç geri kalanı böyle bir geçişi yapabilmıştır. Âzatl çocuklarının tamamı bu geçişi yapmıştır. Unvan ve mesleklerinden onların toplumda itibarlı bir mevkiye sahip olabildikleri; köle oğlu/kızı lakaplarının ise ilk nesilden itibaren kullanımının azalmaya başladığı tespit edilmiştir. Söz konusu sosyal ve ekonomik geçiş sürecindeki hızlı değişimlere rağmen onların aile başına düşen çocuk sayıları, içinde yaşadıkları toplumun yarısı kadardır.

Mûrislerin %98'i Kastamonu'nun merkez mahallelerinde ikâmet etmekte ve birer adet olmak üzere meskûn oldukları yerde %56'sının menzili bulunmaktadır. Âzat olduktan sonra kendi hesabına çalışan çift süren, esnaf olan, ticaretle uğraşan mûrisler, çeşitli sosyal sınıftan kişilerle alacak-borç ilişkisi kurmuştur. Özellikle toplam servetleri içinde nakdi unsurları önemli bir paya sahip olan âzatl kadınların borç verdikleri de görülmüş, buna karşın hiç borçları olmamıştır. Ayrıca mûrislerin hayvancılık faaliyetleri sınırlı kalmıştır; büyük kısmı kendi hesaplarına günlük gıda ve taşıma ihtiyaçları için 2 veya 3 baş hayvan bulundurmıştır.

⁶⁷ K.Ş.S. No: 5690, s 75/101 hk.; 5690, s. 101-102/ 150 hk.; 5690, s. 108-109/ 164 hk.;5693, s. 82-83/ 256 hk.; 5703, s. 136/ 134 hk.;5699, s. 297-198/714 hk.; 5699, s. 298/715 hk.

Kastamonu'da kölelik âzatlıkla sonuçlandığı zaman, unvan/lakap ile velâ bağı peşlerinden gelmekle birlikte kişilerin hayatlarının bu ikinci aşaması aslı hür kişilerden farksız bir şekilde devam etmiştir. Âzatlılar ve neslinden gelenler vefât ettiğinde miras taksimatı, vergi ve masraf kalemleri bakımlarından da aslı hürlerden farksız terekeleri tutulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Kastamonu Şer'iyeye Sicilleri (1760-1870), Defter No: 5685, 5687, 5688, 5690, 5692, 5693, 5698, 5699, 5700, 5701, 5702, 5703, 5704, 5706, 5709, 5811, 5717, 5720, 5721, 5729, 5731, 5735, 5749, 5750, 5756, 5763, 5767.

Kitap ve Makaleler

Akbel, Mustafa, "Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu ve Azatları: Galata Örneği (1718-1730)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3 (2017), s. 212-238.

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1995.

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1. Baskı, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Diyarbakır 1986.

Altındağ, Sabiha, Uzak Ülkelerin İnsanları: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Hayatında Köleler, *Basılmamış Doktora Tezi*, Karadeniz Teknik Üniv. S.B.E., Trabzon 2022.

Aydın- M. Akif- Hamîdullah, Muhammed, "Köle", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 237-246.

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, 3/5-6 (1966), s. 1-479.

Bayarlan, Hüseyin, "Osmanlı Devleti'nde Köleleştirme Ve Âzat Etme Yöntemleri", *Ulakbilge*, 5/10 (2017), s. 439-452.

Berki, Ali Himmet, *İslam Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Sad. İrfan Yücel, DİB Yay., Ankara 1986.

Bolat, Gülay, "Tereke Kayıtlarına Göre 19. yüzyıl Başlarında Aile: Rusçuk Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15/1 (2020), s. 367-392.

Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *TALİD*, 11/22, (2013), s. 193-229.

Bozkurt, Fatih, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi* 0 / 54 (2013), s. 91-120.

Canbakal, Hülya-Filiztekin, Alpay, "Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880", *International Labor and Working Class History*, 97 (2020), s. 57-80.

Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı". *Bellekten*, 54 / 211 (Aralık 1990), s. 945-962.

Döşemetaş, Ömer, "Kastamonu Kazâsı'nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)", *Bayburt Ünv. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2 (2018), s. 97-122.

Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Ankara Ünv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47 (2005), s. 23-37.

Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed: Zeynep İskefiyeli vd., Sakarya 2013, s. 567-580.

Ekin, Ümit, "19. Yüzyıl Ortalarında Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Ed. Haluk Selvi vd., Kocaeli B. B. Yay., 2016, s. 1165-1176.

Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Erdönmez, Celâl, "Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Âzat Edilmiş Kölelerin Hukukî ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839- 1876)", *Bellekten*, 78 (2014), s. 699-756.

Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 28-40.

Güler, Ümit, "Osmanlı Diyarbekiri'nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)", *Marmara Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60 (2021), s. 29-56.

İbn Haldun, *Mukaddime*, 5. Baskı, c. 1, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul, 2007.

İpşirli, Argıt, Betül, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, Kitap Yay., İstanbul 2017.

Kankal, Ahmed, "17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Ege Ünv. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1/15 (2000), s. 31-74.

Karataş, Ali İhsan, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış", *İSTEM*, 9 (2007), s. 135-162.

Özdemir, M. Nadir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2006.

Özen, Şükrü, "Bir Mirasın Gölgesinde Vela Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganizade Mehmed Nadiri'nin Şeyhülislama Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, 41 / 41 (2013), s. 71-124.

Özen, Şükrü, "Velâ", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, s. 11-15.

Öztürk, Yücel, “Osmanlı'da Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal Ve Hukuki Çerçevesi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2023), s. 1812-1860.

Sak, İzzet, Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. Ve 18. Yüzyıllar), *Basılmamış Doktora Tezi*, Selçuk Ün. S. B.E, Konya 1992.

Şahin, Burhan, Cumhuriyet Öncesinde Kastamonu'nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı (1839-1903), *Doktora Tezi*, Ankara Ün. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1992.

Wafi, A. Abdulvahit, “İslâmiyet'e Göre Kölelik”, çev. Kemal Işık, Ankara Ünvi., *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1961), s. 207-212.

Yıldırım, Celal, *Kaynaklarıyla İslam Fıkhı*, c. 3, Uysal Yay., Konya 1980.

Zilfi, Madeline C., “Osmanlı'da Kölelik Ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, Ed. Güler Eren, *Osmanlılar*, c. 5, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 474-479.